

УДК 340.15:349.41

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЕЛЬНІ УНІВЕРСАЛИ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ

Нюхіна П. О.

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ, Україна

У статті здійснюється дослідження українських земельних універсалів козацько-гетьманської доби. Робляться висновки про юридичне значення земельних універсалів у зазначених період, а також про їх історичне значення сьогодні.

Ключові слова: регулювання земельних відносин, земельні універсали, козацько-гетьманська доба.

Розгляд регулювання земельних відносин в історичній ретроспективі свідчить, що упродовж століть надання права володіння, користування та розпорядження земельними ресурсами належало до компетенції суб'єктів владних повноважень.

В Україні 17-18 століття врегулювання прав на землю здійснювалося здебільшого за допомогою універсалів – офіційних письмових документів (актів), що видавалися суб'єктами владних повноважень Гетьманщини та були обов'язковими для виконання особами, на яких вони поширювали свою дію.

Багато козацьких універсалів збереглося до нашого часу і зараз вже опубліковано у відомих збірках, що були підготовлені до друку Бутичем І. Л., Таїровою-Яковлевою Т. Г. та деякими іншими дослідниками. Проте робіт, що присвячувалися б історико-правовому аналізу земельних універсалів козацько-гетьманської доби вкрай небагато. Тому їх дослідження є актуальним завданням юридичної науки, спроба здійснити яке є метою даної статті.

Мало не єдиним автором, який досліджував регулювання земельних відносин за допомогою універсалів був співробітник Всеукраїнської Академії наук Грушевський О. С. – історик, учень Антоновича В. Б., автор понад ста праць, присвячених історії України та етнографії, в т. ч. досліджень «Універсали та грамоти в земельних справах з 16501660 років» (1925), «Перші гетьманські земельні універсали» (1926), «Гетьманські земельні універсали 16601670 рр.» (1927). У першій із зазначених робіт Грушевський О. С. запропонував таку класифікацію земель тогочасної Гетьманщини: приватні маєтності, що були надані королівськими привілеями; приватні маєтності шляхти та старшини, що надавалися безпосередньо гетьманом та підтверджувалися московським урядом; «рангові маєтності, як окремих тип землеволодіння, зв'язаного з військовою службою» [1, с. 113]; монастирське землеволодіння; ратушне землеволодіння. Вчений звернув увагу, що після смерті Богдана Хмельницького починається шукання царських підтверджень наданих в універсалах прав [1, с. 129]. При цьому царські підтвердження права на маєтки час від часу випереджували гетьманські надання на ті самі землі. Крім того, в царських грамотах нерідко були певні уточнення порівняно з універсалами, зокрема зазначався титул володіння (на-

приклад: вотчина) та час, на яке це володіння надавалося (наприклад: «ему и потомкомъ его...владѣти») [1, с. 135-136].

У статті «Перші гетьманські земельні універсали» розглядаються підстави видання універсалів щодо володіння, користування та розпорядження землею, зокрема скарги, заяви, наявність попередніх привілеїв, наданих польськими королями. За підставами видання та змістом вчений виокремлює такі групи універсалів: охоронні універсали; універсали, що закріплювали «послушенство» селян на певних землях та забороняли чи обмежували перехід до козацтва; універсали, що підтверджували попередні надання маєтностей монастирям, шляхті та ратушам [2, с. 209-224]. Основною дослідницькою проблемою статті «Гетьманські земельні універсали 1660-1670 років» є визначення співвідношення гетьманських універсалів з царськими грамотами. Вчений підкреслює, що московський уряд, визнаючи за собою право розпоряджатися українськими землями, спочатку виявляв певну обережність, задля уникнення «якихсь загострень чи непорозумінь з гетьманським урядом на цим ґрунті», а згодом «сам на свою власну руку провадив роздавання маєтків на території Гетьманщини, навіть не членам української старшини, вступаючи тим самим у конфлікт з гетьманською владою та тою політикою, що ця влада провадила в цих справах» [3, с. 53-54]. Втім, вчений дійшов висновку, що «гетьманський уряд уважав за своє право надання маєтків на умовах військової служби, дивився на царські підтвердження, як на втручання, і за нормальне вважав, щоб царський уряд лише підтверджував – без змін – гетьманські універсали» [3, с. 57].

Вчений також зацікавився співвідношенням гетьманської та полковницької влади в справі надання маєтків старшині. Адміністративні земельні відносини, які поступово оформилися, на його думку, виглядали наступним чином: гетьманський універсал на землі подавався його власником до місцевого полковника, а той видавав «реєстраційне підтвердження», яке не змінювало гетьманський універсал [3, с. 61-63]. Взагалі, говорячи про юридичну силу гетьманських земельних універсалів вчений зазначає: «Але все ж таки треба визнати, що в 1660–1670 рр. нормальна практика, це гетьманські універсали на землі та маєтки, по яких потім давали і царські грамоти – підтвердження і полковницькі листи» [3, с. 63]. В статті докладно розглядається надання маєтків за військову службу, повернення маєтків панам з колишньої шляхти, закріплення «послушенства» селян на окремих землях. У зв'язку з темою нашого дослідження варто також звернути увагу на статті Грушевського О. С. «З побуту старшини XVIII в.» (1926) [4, с. 125-131], «Універсали та грамоти лівобережним ратушам» (1928) [5, с. 217-224] та статтю його дружини Грушевської О. О. «Гетьманські універсали м. Києву» (1928) [6, с. 23-34], в яких є посилання на ряд першоджерел, що тією чи іншою мірою стосувалися земельних відносин у Гетьманщині. Таким чином бачимо, що у наявних працях досить докладно аналізуються земельні універсали, але виключно за період до 1670 року. Тому ми спробуємо розглянути козацькі універсали, які тим чи іншим способом врегульовували земельні відносини, у більш широкому часовому вимірі, акцентуючи увагу передусім на недосліджених або малодосліджених проблемах.

Після Національно-визвольної війни українського народу правовий режим земель зазнав значних змін. До цього часу в Україні існували такі суб'єкти землеволодіння: монастирі (єпископства), магнати та шляхта. Під час національно-визвольного руху з'являється новий суб'єкт – козацтво, яке поступово перетворюється на окремий стан суспільства. З укладенням міждержавної угоди 1654 року, яка отримала назву Березневі статті, гетьман України отримав статус відносно автономного володаря України, який мав право розпоряджатися внутрішніми справами, в тому числі й земельними, а козацтво – легальні права та обов'язки в різних сферах суспільних відносин. З 1654 року земельні універсали становлять значну частину правотворчості гетьманів та козацької старшини. Об'єктом земельних універсалів були як безпосередньо «грунти», так і сіла, слободи «зо всѣма грунтами», «зо всѣми до них здавна належитостями и пожитками». Подекуди земельними універсалами, крім підтвердження права на землю, закріплювалося «подданство» та «послушенство» селян, які мешкали на цих територіях: «Суворо наминаем, приказавши всѣм тамошним мешканцом и подданым, жебы вшелякую повинност и послушенство без спреки отдавали» [7, с. 554]. Деякими універсалами заборонявся перехід селян на інше місце та запис їх у козаки. Наприклад, «Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Прилуцького Густинського Троїцького монастиря на його володіння і про заборону записувати в козаки монастирських підданих» [8, с. 77].

Суб'єктами, на користь яких видавалися земельні універсали, були монастирі, шляхта й козаки. Нагадаємо, що монастирське та велике приватне землеволодіння було усталене в Україні ще до початку Національно-Визвольної війни. Так, відомі нам гетьманські земельні універсали, що видані до 1654 р., мали охоронний характер та адресувалися монастирям або ж великим землеволодільцям. Серед опублікованих універсалів Б. Хмельницького того часу знаходимо: «Універсал Богдана Хмельницького про заборону порушувати земельні володіння шляхтича Себастьяна Снетинського у Коростишеві і Городську» [8, с. 86], «Універсал Богдана Хмельницького ніжинському полковникові і старшині про припинення захоплень шляхетських маєностей» [8, с. 111], «Універсал Богдана Хмельницького про передачу Київському Богоявленському Братському монастиреві села Мостище, що раніше належало київським домініканцям» [8, с. 116], «Універсал Богдана Хмельницького про надання Київському Межигірському монастиреві села Чернин» [8, с. 137].

З 1654 року і до закінчення періоду існування козацько-гетьманської держави суб'єктом землеволодіння став козацький стан населення. Козаки отримали закріплене нормативно право володіння, користування та розпорядження землею, право купувати землю, отримувати її «до ласки войсковою» за вірну службу, передавати її у спадок тощо. Право на землю залишалося навіть за родинами померлих чи загиблих в бою козаків, таке право підтверджувалося окремим універсалом і, як правило, було безстроковим. Суб'єктом земельних універсалів після 1654 року також стали міста та окремі громади. При цьому землі від гетьмана отримували не тільки міста, які вже мали магдебурзьке право. Так, магдебурзьке право місту Ніжину було надано універсалом Івана Брюховецького у березні 1664 року, проте у універсалі Юрія Хмельницького 1660 року згадується ще про документи Богдана Хмельницького та

царські грамоти на маєтності, надані цьому місту: «...надання грамот од его царско-го величества мѣсту Нѣжину...интерцизы небожчика пана родича нашего тому ж мѣсту на млини, села, скапчизну, сицень медовъ, обѣсток і іншихъ до пожитку належачихъ приходовъ...» [8, с. 156]. Подекуди, суб'єктами володінъ ставали громади міст (ратуші): «Універсал Івана Самойловича про підтвердження прав міста Чернигів та урядовців магістрату на села Петрушин, Свин, Киселівка, Березянка та Хмельниця, на перевіз через річку Десну, на озера, млини та інші міські володіння» [7, с. 644], «Універсал Івана Мазепи про підтвердження права громади села Киреївки на млинове коло, залишене їм за заповітом односельця на будівництво церкви» [9, с. 237], «Універсал И. С. Мазепы обывателям места Остра на село Виповзов» [10, с. 164].

Козацькі земельні універсали періоду 17-18 сторіччя, за правовим змістом можна умовно поділити на: підтверджувальні (стверджувальні) універсали; універсали про надання земель у власність, володіння та користування; оборонні універсали; універсали, якими закріплювався розподіл земель; універсали, що дозволяли будівництво на певних територіях; універсали якими підтверджувалося право спадщини та угоди купівлі-продажу земель; універсали, що видавалися на виконання судових рішень. Умовність такого поділу зумовлюється тим, що окремий універсал міг регулювати різні за змістом правовідносини. Наприклад, «Універсал Дем'яна Многогрішного військовому товаришеві Юрію Борковському на село Борковку» [7, с. 449] підтверджував не лише право козака на землі, які він успадкував від батька, але й право на село, яке раніше не було у його власності; «Універсал Івана Самойловича про прилучення заслуженого військового товариша Прокопа Левенця та його сина Івана під гетьманську протекцію та про підтвердження їх прав на спадкові, набуті власним коштом та отримані від гетьмана володіння» [7, с. 806] підтверджував право на спадщину та на куплені земельні угіддя, а також надавав представникам козацького стану право на володіння землею. Зустрічаються також оборонні універсали, якими одночасно закріплюється право на спадщину – «Оборонний універсал Івана Брюховецького вдові чернігівського полковника Мартина Небаби та «зрадника» Курбацького і її дітям на маєтності у Борзні та Шаповалівці» [7, с. 315].

Значну частину земельних універсалів становили підтверджувальні універсали. В них підтверджувалося право суб'єкта на землі, що вже перебували в його володінні. Такими універсалами підтверджувалися («заховувалися») універсали польських королів, царські урядові грамоти, універсали попередніх гетьманів. Головним критерієм виокремлення такого виду земельних універсалів є існування відповідного попереднього владного розпорядження. Другою ознакою є те, що права на землю підтверджувалися безстроково. В деяких універсалах про це згадується окремо: «...все тои кгрунта ствержаемъ и лѣнѣю того ограничения укрепляемъ, вѣчне ствержаемъ...» [7, с. 767], «... и ниhto в пожитки якож колвекъ не втручался...» [7, с. 143]. В більшості ж універсалів строк підтвердження права на землю не вказується, проте сам факт визнання владною особою права, наданого попередником, дає підстави вважати, що це право надавалося безстроково. Підтверджувальні земельні уні-

версали мали спільні риси з універсалами оборонними. Так, наприкінці кожного універсала, яким підтверджувалося право на землю, знаходимо заборону чинити перешкоди встановленому праву під страхом військової карі. Наприклад: «...а котры бы своволники в пожитки втручались и перешкоду...чинили, таковыє...од нас срокного караня не увидут...» [8, с. 154], «... наименшее перешкоды чинити под войсковимъ каранемъ не важилися...» [7, с. 364]. Метою оборонних (охоронних) універсалів був захист права суб'єктів на землю. Вони, як правило, видавалися стосовно таких маєтностей, право суб'єкта на які було вже встановлено і не мало нормативно підтверджуватися. Слід зауважити, що більшість оборонних універсалів видавалися на прохання власника. Таким чином, влада брала під свій захист вже існуюче право власності на землю. Звичайно, гетьман, який мав значні владні повноваження на території України, особисто займався розподілом існуючих земель. Численними є універсали про надання земель в «посесію» (володіння) чи в користування. У володіння землі надавалися за добру військову службу («до ласки войсковой»), інші заслуги перед гетьманською владою. Зауважимо, що тільки окремі універсали містять термін посесія чи володіння. В більшості з них «кгрунти» та «маєтності» «надаються» чи «заховуються». Проте, застереження наприкінці кожного такого універсалу проти будь-яких перешкод здійснення суб'єктом свого права, дає підстави вважати таке надання саме наданням права власності, яке охоронялося державою.

Лише окремі універсали за правовою природою можна віднести до права тимчасового користування. Так, в «Універсалі Івана Самойловича про надання у використанні Київському Печерському жіночому монастиреві сіл Бугаївки і Беркова, розташованих на річці Стугні» знаходимо наступне формулювання: «...позволяємь до часу завѣдувати...» [9, с. 504]. Універсалом Хмельницького Б. 1655 року було надано Павлові Хмельницькому села «...за...суму...» [8, с. 169], тобто гетьман, позичав готівкові кошти у підданих, надаючи в обмін землі. До речі, в зазначеному універсалі Б. Хмельницького не йдеться про конкретний строк користування землею, проте наявність «Універсала Юрія Хмельницького Павлові Хмельницькому на села Бугаївку, Берки, Масани і Борщівку за позичені Богданом Хмельницьким на військові потреби 8 тисяч золотих», яким підтверджується надання всіх маєтностей «вечне до уживання» [7, с. 149], наводить на думку, що зі змісту попереднього універсалу не впливав довічний необмежений строк надання земель, отже суб'єкт володіння звернувся за підтвердженням свого права до владних органів держави.

Крім підтвердження права власності на існуючі земельні володіння та надання безхазяйних земель («пустих плаців»), універсалами гетьмана розподілялися землі, що вже мали господарів. Подекуди, підставою таких універсалів слугували судові рішення, наприклад: «Універсал Богдана Хмельницького київському полковникові про повернення згідно з судовим рішенням Київському Троїцькому больницькому монастиреві села Бровари» [8, с. 178], «Універсал Івана Самойловича про повернення за судовим вироком лубенському писареві Хомі Тризні маєтків, що були раніше захоплені лубенським жителем Плисом та іншими лубенцями» [7, с. 648].

В інших випадках перерозподіл земель залежав безпосередньо від волі гетьмана: «Універсал Івана Мазепи про відібрання з-під влади Івана Курочки села Домаш-

лин і підпорядкування його Батуринському замку» [9, с. 311], «Універсал Івана Мазепи про віднесення сіл Стахорщина і Блистова, що залишилися по смерті Фея, до гетьманського управління, виділивши вдові покійного Юстинії, дружині Андрія Зіновича, двору в Новгородку з винним майданом, хутора на Ушиці і дозволом заснувати слобідку і користуватися трьома млинами» [9, с. 395].

Інші землі розподілялися на прохання старшини та «значковиих товаришів войскових». Також на прохання підданих видавалися універсали, які за своїм правовим змістом були дозволом на будівництво. Наприклад, «Універсалом Богдана Хмельницького про дозвіл побудувати монастир на Ірдені і про надання йому земель» [8, с. 211] дозволялося на «способном мѣстці на Ирденѣ» «монастирь Божый будовати», наприкінці ж універсалу зазначалося, «...симъ нашимъ писанемъ теперъ и на потомніе часы, абы въ наданю нашомъ нѣхто з войска нашого не важился тому мѣстцу святому найменшой кривди чинити...» [8, с. 212], тобто в даному випадку дозвіл на будівництво та на володіння тим, що буде побудовано, надавався безстроково. Дозволи на будівництво надавалися також під умовою: «Універсал Івана Самойловича про дозвіл Макошинському Микільському монастиреві насипати греблю і побудувати млин на річці Братовій, на землі, подарованій монастиреві сосницьким жителем Іваном Поручкою» дозволяв «греблю заняти и млынок побудовати, тое однак варуючи, если оное мѣсце не ест кому в чом пенное заняте греблѣ не будет людем яким перешкодою в кгрунтахъ» [7, с. 746].

Самовільне будівництво «без гетьманського фондушу» як правило підлягало знесенню, про це видавався окремий універсал, наприклад «Універсал Івана Мазепи про надання Григорію Павловичу права побудувати млини на Ворсклі, з наказом Леонтію Черняку знести млини, побудовані ним без дозволу» [9, с. 262].

Окрему групу складали універсали, якими дозволялося заселяти пустуючі землі селянами: «Універсал Івана Мазепи бакланівському сотникові Терентію Шираю з дозволом біля млина осадити слобідку» [9, с. 149], «Універсал Івана Мазепи стародубівському полковому хорунжому Іванові Юркевичу про дозвіл осадити слобідку біля свого хутора і побудувати млин на річці Свизь» [9, с. 399], «Універсал Івана Мазепи значному товаришеві Стародубівського полку Офанасієві Єсимонтовському і його братові Олексієві з дозволом на власному ґрунті осадити слобідку і хутір, а на річці Осинка – насипати греблю і побудувати млин» [9, с. 480].

Ще одним видом козацьких земельних універсалів були акти, якими підтверджувалися укладені земельні угоди. Невелика чисельність таких універсалів, видання їх виключно на прохання окремих осіб дає підстави стверджувати, що підтвердження угод окремим універсалом не було обов'язковим. Такі універсали вміщували в себе ознаки підтверджувальних та оборонних: по-перше, вони підтверджували законні підстави набуття права власності на землю («запис», «лист купній»), по-друге, наприкінці кожен з таких універсалів містив застереження проти перешкодження власникові у здійсненні ним свого законно набутого права. Подібними до них за своїм правовим змістом були універсали про підтвердження права на спадщину. Їх також налічується невелика кількість і від попередньої групи універсалів їх

відрізняє підстава набуття права власності на землю та маєтності: отримання їх у спадок. Другою їх відмінністю було те, що вони могли видаватися на користь не окремої особи, а цілої сім'ї, без виділення долей кожному спадкоємцеві. Наприклад, в «Універсалі Богдана Хмельницького про повернення дітям колишнього паволоцького полковника Івана Минківського села Верхівня» зазначається про таке: «...село Верховню, его власное, потомкам позосталим приворочаем...» [8, с. 228]. «Універсалом Дем'яна Многогрішного про підтвердження прав за вдовою Авдотією Красненською та її синами Захарієм і Костем Івановичами на залишені після смерті чоловіка млини» [7, с. 512-513] спадкові ґрунти та маєтності підтверджуються також цілій родині померлого. Земельні універсали козацької старшини, які видавалися протягом 17–18 ст. в Україні, в основному мали таку ж саму правову природу та зміст, як і універсали гетьманські. Універсали полковників видавалися як на волю гетьмана, так і особисто, на землі, що належали до відання того чи іншого полку. Зустрічаються й полковницькі універсали, які підтверджують універсали гетьманські: «Універсал київського полковника Василя Дворецького про підтвердження універсалу гетьмана Богдана Хмельницького Київському Братському монастиреві на колишні домініканські маєтності» [7, с. 868-869], а також царські грамоти: «Універсал білоцерківського полковника Михайла Смельяновича Київському Золотоверхому монастиреві про підтвердження наданих йому маєтностей» [9, с. 610]. Судді, крім наказів та листів, також видавали універсали, в тому числі і ті, що стосувалися підтвердження судових рішень відносно земель та маєтків, що на таких землях розташовувалися: «Універсал генерального судді Петра Забіли у справі захисту ґрунтів, успадкованих Максаківським Киселівським монастирем» [7, с. 854], «Універсал генерального судді та наказного гетьмана Михайла Вуяхевича про недоторканність маєтностей і прибутків з них шляхтича, значного військового товариша, Афанасія Григоровича» [9, с. 536].

Таким чином, універсалами встановлювалося постійне та тимчасове право володіння, користування та розпорядження землею, право на забудову пустинних земель. З приводу права власності на землю видавалися судові рішення, які подекуди також підтверджувалися універсалами. Тією чи іншою мірою універсалами врегульовувалися відносини з приводу купівлі-продажу та спадкування земель та маєтностей. Козацькі універсали в Україні 17–18 ст. були важливим джерелом права, а сьогодні залишаються цінними історичними документами, знати які слід всім дослідникам земельних правовідносин у Гетьманщині.

Перелік літератури

1. Грушевський О. С. Універсали та грамоти в земельних справах з 1650-1660 років / О. С. Грушевський // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. Науковий збірник за рік 1925. – К., 1926. – С. 145-176.
2. Грушевський О. С. Перші гетьманські земельні універсали / О. С. Грушевський // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн.7-8. – С. 209-224.
3. Грушевський О. С. Гетьманські земельні універсали 1660–1670 років / О. С. Грушевський // Історико-географічний збірник. – К., 1927. – Т. 1. – С. 53–54.
4. Грушевський О. С. З побуту старшини XVIII в. / О. С. Грушевський // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. Науковий збірник за рік 1926. – К., 1926. – С. 125-131.

5. Грушевський О. С. Універсали та грамоти лівобережним ратушам / О. С. Грушевський // Юв. збірник на пошану М. С. Грушевського. – К., 1928. – Т. 1. – С. 217-224.
6. Грушевська О. О. Гетьманські універсали м. Києву / О. О. Грушевська // Історично-географічний збірник. – К., 1928. – Т. 2. – С. 23-34.
7. Універсали українських гетьманів від І. Виговського до І. Самойловича (1657–1687). / [І. Бутич та ін.]. – К.; Л. : НТШ, 2004. – 1200 с.
8. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657 / [І. Крип'якевич, І. Бутич]. – К. : НАН України, Інститут історії України., 1998. – 324 с.
9. Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / [П. Сохань]. – К., Л. : НТШ, 2006. – 824 с.
10. Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга: в 2 вып. / [сост. Т. Г. Таирова-Яковлева]. – Спб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007. – Вып. 1. 1687-1705 гг. – 258 с.

Нюхина П. О. Украинские земельные универсалы козацко-гетманского периода / П. А. Нюхина // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия: Юридические науки. – 2009. – Т. 22 (62), № 2. – С. 362-369.

В статье осуществляется исследование украинских земельных универсалов казацко-гетманского периода. Делаются выводы о юридическом значении земельных универсалов в указанный период, а также об их историческом значении.

Ключевые слова: регулирование земельных отношений, земельные универсалы, казацко-гетманский период.

Nukhina P. Ukrainian ground universals of the kozatsko-hetman period / P. Nukhina // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series: Juridical sciences. – 2009. – Vol. 22 (62), № 2. – P. 362-369.

In article research of the Ukrainian ground universales of the kazatsko-hetman period is carried out. Conclusions about legal value of ground universales during the specified period, and also about their historical value become.

Keywords: regulation of ground relations, ground universales, the kazatsko-hetman period.

Надійшла до редакції 09.11.2009 р.